

De uitdaging
van de tweede adolescentie

ISBN-10: 90-810560-1-8
ISBN-13: 978-90-810560-1-4

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

© copyright 2006 Kees Knipscheer
Vormgeving en druk: Macula bv Nijmegen/Boskoop

De uitdaging
van de tweede adolescentie

Kees Knipscheer

Rede in verkorte vorm uitgesproken bij zijn afscheid als hoogleraar Sociologie, in het bijzonder de Sociale Gerontologie, aan de Faculteit Sociale Wetenschappen van de Vrije Universiteit te Amsterdam op 14 oktober, 2005

Schilderij omslag:

“Gast uit het verleden”

Gregory Kohelet

Inhoudsopgave

1	Inleiding	2
2	De nieuwe ‘derde leeftijd’	2
3	Ouderen zijn niet oud meer	3
4	Het is niet al goud wat er blinkt	6
5	Tweede adolescentie?	9
6	Nieuwe ‘carrière’	11
7	Een mogelijke toepassing: ouderenzorg	12
	Slotwoord	14
	Literatuur	16

“Thoroughly unprepared we take the step into the afternoon of life; worse still, we take this step with the false presupposition that our truths and ideals will serve us as hitherto. But we can not live the afternoon of life according to the program of life’s morning – for what was great in the morning will be little at the evening, and what in the morning was true will at the evening have become a lie” (Jung 1933, p. 108).

Inleiding

Mijnheer de rector, dames en heren,

Aan de vooravond van de dag dat ik mij onder het regiem voor de 65-plussers moet schikken is het een groot genoegen om het woord tot u te mogen richten. Bijna 40 jaar heeft het thema ouder worden mij geboeid. In 1968 schreef ik een theoretische scriptie over de sociale aspecten van het gegeven leeftijd. Na mijn promotie in 1980 raakte ik definitief verslingerd aan de studie van het ouder worden. In 1988 werd ik aan de Vrije Universiteit benoemd als hoogleraar in de sociale gerontologie. In 2002 bracht ik mijn universitaire tijd terug tot drie dagen per week om ruimte te creëren voor buiten universitaire werkzaamheden. Om de twee vrijgekomen dagen goed te besteden richtte ik in 2002 een bedrijfje op met de naam AOW, dat staat voor Advisering Ouderen Welzijn. Intussen zijn diverse projecten uitgevoerd en probeer ik her en der de krenten uit de pap te pikken.

Genoeg over mezelf, daar bent u niet voor gekomen.

Dit voorbeeld brengt ons meteen in het hart van de thematiek waarover ik vandaag met u wil nadenken. Ik volg daarbij ook het kabinet dat ons recentelijk in de nieuwe nota Ouderenbeleid (2005), welke opent met een citaat van de Beatles Song “When I am 64, Will you still need me, will you still feed me, when I am sixty four?”, uitnodigt om te discussiëren over een aantal vraagstukken die met de vergrijzing van de samenleving samenhangen.

Het betoog waarmee ik afscheid neem is dan ook geen terugblik op mijn carrière, evenmin een balans van de stand van zaken in de gerontologie. In plaats daarvan is het een pleidooi voor flexibilisering van de levensloop tussen de 50 en 75 jaar. Een ontwikkeling die in mijn ogen onvermijdelijk en noodzakelijk is voor de komende decennia.

Om te beginnen zal ik aan de hand van enkele demografische gegevens iets vertellen over het ontstaan van een nieuwe ‘derde leeftijd’. Daarna ga ik in op de sociaal-culturele veranderingen die zich sinds 1960 onder ouderen hebben voltrokken en hoe de derde leeftijd hier naadloos op aansluit. Vervolgens is de vraag hoe het momenteel met de invulling van deze relatief nieuwe levensfase is gesteld. Is die wel zo ideaal als vaak wordt verondersteld? Dit vormt de aanleiding om op zoek te gaan naar de diepere betekenis van de derde leeftijd. Er zijn aanwijzingen om deze periode te zien als een tweede adolescentie. Dit biedt aanknopingspunten om verder te denken over de toekomst van de vergrijzende samenleving en daarbij niet te schromen verregaande voorstellen te doen.

Ik zal mij niet bezighouden met de vraag of de verzorgingsstaat en de AOW in de toekomst financierbaar zijn, mijn invalshoek is sociaal cultureel.

De nieuwe ‘derde leeftijd’

In de gerontologie kent de levensloop sinds jaar en dag drie fases: van geboorte tot betreden van de arbeidsmarkt is de eerste. De tweede omvat de gezinsfase en werkzame jaren en de derde de ouderdomsfase.

In de loop van twintigste eeuw is hier verandering in gekomen doordat steeds meer mensen steeds ouder werden. Enkele demografisch gegevens maken deze ontwikkeling aanschouwelijk.

Ik laat u twee bevolkingspiramides zien. De eerste is uit 1900 en de tweede – meer een urn dan

een piramide - is de vooruit berekende "piramide" voor het jaar 2040. Bij beide piramides is een lijn getrokken die aangeeft boven welke leeftijd de 10 % oudsten van de bevolking zich bevindt. Omdat de levensverwachting aanzienlijk is gestegen, ligt deze lijn in 2040 bij een aanzienlijk hogere leeftijd. Terwijl deze lijn in 1900 ongeveer bij de leeftijd van 60 jaar hoorde, komt deze 10 % lijn in 2040 bij de leeftijd van 78 jaar te liggen. De leeftijd waarboven zich de oudste 10 % van bevolking bevindt, schuift alsmaar verder omhoog.

Figuur 3 laat zien dat het percentage mensen dat de zestigjarige leeftijd bereikt in ruim honderd jaar meer dan verdubbeld is. Van degenen die in 1860 geboren werden heeft ongeveer 37 % de 60-jarige leeftijd bereikt, van degenen die in 1980 geboren zijn zal meer dan 80 % de 60-jarige leeftijd bereiken. Figuur 4, ten slotte, geeft aan dat ruim tachtig procent van de mensen die in 2040 de leeftijd van zestig jaar bereiken nog een levensverwachting hebben van ruim twintig jaar. Uiteindelijk zal meer dan tachtig procent van de Nederlandse bevolking een hoge leeftijd bereiken.

- een nieuwe levensfase

Deze ingrijpende demografische verschuivingen waren voor de Britse sociaal historicus Peter Laslett vijftien jaar geleden aanleiding voor een nieuwe indeling van de levensloop, oftewel 'a fresh map of life'. Tussen de gebruikelijke tweede en derde leeftijd plaatste hij een nieuwe derde leeftijd, waarna de vierde levensfase de levensloop besluit. Dit is de fase waarin de lichamelijke en geestelijke neergang onomkeerbaar worden.

Laslett omschrijft de nieuwe derde fase als de kroon op het leven. Als een periode van autonome zelfbepaling, bevrijd van de ketens van de tweede fase. De derde leeftijd is volgens hem dan ook in het bijzonder geschikt voor ontwikkeling van culturele activiteiten in de breedste zin van het woord, al dan niet in sociaal verband. Het is in zijn ogen vrije tijd, maar zij zou volgens hem meer moeten zijn dan louter recreatie.

Want hij rekent behoud van het cultureel erfgoed in de breedst mogelijk zin tot de taken van deze bevolkingsgroep. Denk aan functies in bibliotheken, musea, kunst, maar ook aan maatschappelijk productieve bijdragen op het terrein van zorg, dienstverlening, educatie en ervaringsdeskundigheid. Het is een tijd om afstand te nemen van de verplichtingen van de tweede levensfase en op zoek te gaan naar activiteiten die de persoonlijke levensvervulling versterken. Laslett verafschuwt echter de veelvoorkomende gezapigheid onder deze bevolkingsgroep en ziet deze als teken dat we er tot op heden niet in geslaagd zijn een verantwoorde invulling te geven aan dit deel van de levensloop. (Laslett, 1989: p. 143-144; Laslett, 1993)

Met andere woorden, meer fut, en minder vut!

De belangrijkste les van Laslett is naar mijn idee een dubbele boodschap. Aan de ene kant laat hij zien dat er na de tweede leeftijd – met al zijn verplichtingen – ruimte is ontstaan voor een derde fase, waarin we zelf meer aan onze trekken kunnen komen en zelfstandig onze ambities kunnen ontwikkelen. Aan de andere kant bevat zijn boodschap impliciete, maar scherpe kritiek op de gerontologie die zich tot dan toe vooral bezighield met achteruitgang en aftakeling. Steeds weer wijst Laslett er daarom op dat de fase van de echte ouderdomsaftakeling voor de meeste mensen pas laat in het leven komt en dat er voor die tijd nog veel groei en ontwikkeling mogelijk is .

Ouderen zijn niet oud meer

Ouder worden aan het begin van de 21e eeuw is iets totaal anders dan het was in 1960. In 1960:

- was 10 %, d.i. één op de tien inwoners, 65 jaar of ouder;
- de AOW was nog niet op het niveau van het minimumloon;
- het was slechts een kleine minderheid gegund te teren op een bescheiden particulier

pensioen;

- 90 procent van de bevolking was werkzaam tot 65-jarige leeftijd;
- de gemiddelde levensverwachting voor de resterende jaren bedroeg niet meer dan 13 tot 14 jaar.

Als 65-jarige was je in 1960 dus echt oud en er restten nog slechts enige rustige jaren, uitzonderingen daargelaten. Mensen stonden toen al voor hun 70e jaar te springen om naar een verzorgingshuis te gaan en soms bleef men daar wel 10 tot 15 jaar wonen. De 'afbouw' van de verzorgings- en verpleeghuizen in jaren '90 vormt hiermee een schril contrast. Tijden veranderen in enkele jaren!

Sinds die tijd is er veel veranderd: de ouderen van nu zijn erop uit 'jong' te blijven. Ze gedragen zich zo lang mogelijk vitaal en houden doorgaans vóór of rond de zestig op met werken, om wat langer van het leven te kunnen genieten. Een zo groot mogelijke mate van zelfstandigheid en zelfbeschikking staan hierbij voorop. Onder eigen regie, passen ze hun standaarden wat betreft kwaliteit van leven en van verzorging voortdurend aan de omstandigheden aan.

- nieuwe senioren

Op zoek naar het sociaal-culturele beeld van de nieuwe derde leeftijd liggen de voorbeelden voor het oprapen. Het groeiend zelfbewustzijn van ouderen heeft zich de afgelopen jaren op talloze fronten gemanifesteerd. Zo zijn er tegenwoordig 55-plus-uitzendbureaus, die zich richten op werknemers die vroeg gestopt zijn met werken en zich opnieuw op de arbeidsmarkt willen begeven (CBS, 2005). Initiatieven als de Ouderenpartij, de 'mooi-oud-is-niet-lelijk-kalender' en het tv-programma Supersenioren passen ook in deze trend, terwijl de "bij de tijdse" oudere er ook op moet letten om op mode gebied niet achter te blijven.

Denk ook aan de recente commotie rond de zogenoemde 'hangplekken' voor ouderen, de zogenaamde 'hang-ouds' (met een d). Dit fenomeen en de commotie er om heen roepen vragen op zoals: moeten deze hangplekken een moderne variant van eenzaamheidspreventie vormen? Of is de drukte erover vooral een roep om aandacht van een maatschappelijk onzichtbare generatie? Of gaat het hier om de toe-eigening van het ultieme jeugdige imago?

Dat laatste zou goed aansluiten bij de toenemende ontkenning van het ouder worden. Niemand verbaast zich tenslotte nog over de enorme uitgaven die mensen doen in de strijd ertegen. Denk aan de groeiende populariteit van cosmetische ingrepen, aan de talloze voedingssupplementen tegen veroudering, aan extreme fitnessprogramma's, en alternatieve geneeswijzen.

Misschien nog wel het meest sprekende voorbeeld van het veranderde ouderenimago en de sociaal-culturele diversiteit onder ouderen is de jaarlijkse 50-plusbeurs. In tien jaar tijd is het aantal bezoekers én het aantal vierkante meters van de exposanten maar liefst vertienvoudigd. Het aandeel commerciële standhouders is toegenomen van twintig tot tachtig procent en de exposanten vertegenwoordigen alle sectoren uit de samenleving. Het overzicht van de onderwerpen laat zien dat het een soort 'all-in-beurs' is geworden en de organisatoren flirten met de naam 'life-stylebeurs' voor 'midlifers'.

- leefstijl differentiatie onder de nieuwe senioren

Het is zo langzamerhand een gevleugeld woord in de gerontologie dat ouderen heterogener worden naarmate ze ouder worden. Dat geldt natuurlijk te meer als mensen in de derde leeftijd een grote vrijheid krijgen om hun leven in te richten zoals zij dat willen. Om die heterogeniteit enigszins in kaart te brengen zijn er de laatste jaren in ons land enkele pogingen gedaan om op basis van empirisch onderzoek de sociaal culturele kenmerken van de huidige ouderen in enkele leefstijlen onder te brengen (Motivaction, 2001; Puylaert, 2001; Mandemaker en Hagen (in voorbereiding); Brouwer e.a., 2005). Motivaction heeft zich daarbij vooral gericht op waardegroepen in de Nederlandse samenleving en zich vervolgens afgevraagd of er onder ouderen specifieke waardegroepen (mentality) te onderscheiden zijn. Zij onderscheiden acht

waardegroepen welke onder de Nederlandse bevolking gedifferentieerd voorkomen (Motivaction, 2001). Overzicht 2 biedt de verdeling over de waardegroepen van de Nederlandse bevolking als geheel, en de relatieve verdeling voor drie oudere generaties (conform de generatie typologie van Becker, 1993).

Het blijkt dat onder de ouderen van de Vooroorlogse Generatie (geboren tussen 1910-1929) en van de Stille Generatie (geboren 1930-1945) de “traditionele burgerij” sterk tot heel sterk vertegenwoordigd is, terwijl onder de Protestgeneratie de nieuwe conservatieven en de post-materialisten sterk over vertegenwoordigd zijn. Overzicht 3 geeft beknopt aan welke werkhoudingen en werkwerten met deze waardegroepen geassocieerd worden. Dit overzicht laat twee dingen zien. Er is een enorm verschil in waarden oriëntaties tussen de 55-plussers en de protestgeneratie (=babyboomers). Velen van de 55-plussers zullen trots zijn op de titel “traditionele burgerij”. Daarnaast valt op dat onder de mensen van de protestgeneratie een scherpe tweedeling bestaat. Er zijn de echte status georiënteerden (nieuwe conservatieven) en de maatschappelijk betrokkenen (postmaterialisten). Dit verschil onderstreept het gegeven dat de ouderen van de toekomst nog gedifferentieerder zullen zijn dan de huidige.

Een tweede leefstijlen typologie is onlangs ontwikkeld door het onderzoeksbureau ABF (Brouwer, e.a., 2005). Deze onderzoekers gaan niet af op de waarden oriëntaties op zich maar construeren hun typologie op basis van verschillen in oriëntatie en gedrag. Mensen worden op de volgende drie dimensies ingeschaald: mensen zijn maatschappij gerichte of juist gericht op persoonlijke omstandigheden, mensen leven voor nu of juist voor later en mensen leven volgens maatschappelijke regels of juist meer volgens de eigen regels. Op grond van deze dimensies komen zij uiteindelijk tot 4 leefstijlen:

MENTOR: zet zich in voor de maatschappij met eigen doelen en middelen. Steunt diverse maatschappelijke doelen en het culturele leven drijft voor een belangrijk deel op deze personen. De mentor beschikt over faciliteiten die de inzet mogelijk maken en de fysieke omgeving minder belangrijk (geschat aandeel 9%).

RECREANT: is gericht op een ontspannen oude dag en gebruikt beschikbare middelen om de gekoesterde wensen mogelijk te maken. De sociale omgeving is minder van belang, maar de recreant creëert indien mogelijk zijn eigen fysieke, beschermde omgeving (geschat aandeel 24 %)

VRIJWILLIGER: is sociaal actief binnen de eigen sociale omgeving; doet veel vrijwilligerswerk en verleent mantelzorg. De vrijwilliger is maatschappelijk georiënteerd; het sociale leven drijft voor een belangrijk deel op deze mensen.(geschat aandeel 30 %)

VERZORGDE: is afhankelijk van sociale voorzieningen en daardoor meer conformistisch; de eigen omgeving en buurt zijn van groot belang (geschat aandeel 37 %)

Deze leefstijlen maken het vervolgens mogelijk om verschillen naar inkomen, naar zorg oriëntatie, en naar woning voorkeur vast te stellen. De differentiatie naar leeftijd lijkt al min of meer in de leefstijlen verwerkt. De leefstijl “verzorgde” omvat vooral de wat oudere oudere terwijl de “mentor” en de “vrijwilliger” zich vooral onder de jongere ouderen bevinden.

Mandemaker en Hagen (in voorbereiding) spitsten hun leefstijl onderzoek onder 50 plussers toe op de beleving van de woonruimte en komen dan tot een typologie van 6 leefstijlen, t.w. ongebonden (15 %), onafhankelijken (17%), samenlevers (19%), terugtrekkers (16%), verankerden (19 %) en dynamisch individualisten (13 %). De differentiatie komt met name naar voren wanneer de 6 leefstijlen worden gesitueerd in een twee dimensionale ruimte van enerzijds vitaliteit versus passiviteit en anderzijds individueel dan wel collectief georiënteerd (zie Overbeek en Schippers, 2005).

Hoe interessant deze leefstijl onderzoeken ook zijn en hoezeer ze onderstrepen dat er sprake is van grote sociaal culturele veranderingen onder de ouderen ten opzichte van de zestiger jaren van de vorige eeuw, op zich genomen vergroten ze ons inzicht in het ouder worden van de 21-ste eeuw niet bijster sterk. Bovendien is het maar de vraag of zij aanknopingspunten voor het

beleid opleveren (zie De Primo, nr 5, dec.2004: www.primo-nh.nl). De recente nota Ouderenbeleid geeft daar niet echt blijk van.

Britse onderzoekers concluderen dat de leefstijl die zijn intrede deed in de jaren zestig van de vorige eeuw allang niet meer voorbehouden is aan jongeren. Ook voor steeds meer ouderen vormt zij een aantrekkelijk alternatief. De “bij de tijdse” oudere van nu is zelfbewust, individualistisch en consumptief ingesteld, en houdt er vaak een uitbundige levensstijl op na en kiest bij voorkeur een jeugdige actieve uitstraling.

Vanaf 1980 zijn er steeds meer koopkrachtige AOW-ers met een goed pensioen gekomen en dat betekent dat zich onder hen een consumenten elite heeft geformeerd. In feite komt het er op neer dat de vervroegde beëindiging van de arbeidscarrière is uitgemond in een levensinvulling die sterke overeenkomsten vertoont met die van de jeugd van de zestiger jaren: losser en sportiever, individualistisch georiënteerd, met een uitbundig consumenten gedrag en een daarbij passende levensstijl. Het is een levensstijl geworden waarvoor de jeugd niet meer het alleenrecht heeft. De laat moderne samenleving heeft zich op de golven van economische en technische vooruitgang ontwikkeld tot een echte consumenten maatschappij. De babyboom generatie, gestimuleerd door een massale vervroegde pensionering, bereidt zich voor om daar maximaal van te genieten (Gilleard and Hill, 2000, 2005). Werd de ophoging van de AOW naar het minimum niveau in 1974 nog als een grote overwinning gevierd, dertig jaar later is een onvergelijkbaar solide bouwwerk van drie pensioen lagen de basis voor een uitzicht op een periode van tien tot twintig jaar welke niet geregeerd worden door de druk van de arbeidsmarkt en van de opvoeding van de kinderen.

Het is niet al goud wat er blinkt

De sociaal-culturele veranderingen onder ouderen zijn ongetwijfeld enorm versneld door de opkomst van het vervroegd uittreden, vanaf eind jaren zeventig van de vorige eeuw. In vrijwel alle westerse geïndustrialiseerde landen stopten werknemers vanaf 55 jaar massaal met werken, meestal met behoud van een groot deel van hun inkomen. Voor veel werknemers was dit – in zeker opzicht – een zegen. Het beeld dat de media van de vervroegde uittreding schetsten was uitermate rooskleurig. Het ‘kon niet kapot’. De plotselinge intrede van het vervroegd pensioen verleende urgentie aan een nieuw imago voor de ‘niet meer werkende’. Wat heeft dit eerder stoppen met werken in de periode 1980 tot 2000 de mensen opgeleverd? Om deze vraag te beantwoorden gebruik ik enkele schaarse onderzoeksresultaten en een paar recente aanwijzingen uit de geschreven media. In het kader van dit betoog kan ik niet al te diep in gaan op de onderzoekstechnische achtergronden.

- gezondheid in de late middenjaren

Op basis van gegevens van een longitudinaal verouderingsonderzoek (LASA) dat sinds 1990 aan de Vrije Universiteit wordt uitgevoerd, is recentelijk door collega Deeg een deelstudie verricht. Zij onderzocht veranderingen in de lichamelijke en geestelijke gezondheid in de zogenoemde late middenjaren. Zij nam hiertoe een selectie van 966 respondenten van dit LASA-onderzoek. Deze respondenten waren in 1992 tussen de 55 en 64 jaar. Deeg ging na welke veranderingen zich in een periode van negen jaar voordeden in hun lichamelijk functioneren, subjectieve gezondheid, depressieve symptomen en ervaring van eenzaamheid. Ik beperk mij hier tot de depressieve symptomen.

In figuur 5 ziet u vier patronen van verandering in depressieve symptomen. De bovenste lijn geeft een relatief hoog niveau van depressieve symptomen aan, dat geleidelijk ook nog toeneemt (n=132). Uit verdere analyses is gebleken dat dit patroon met een hoog niveau van depressieve symptomen zich met name voordoet bij mensen die op het moment van de eerste waarneming vervroegd met pensioen waren of in de negen jaar erna vervroegd stopten met

werken (Deeg, 2005).

In dezelfde periode liep een onderzoek van het NIDI onder 789 vervroegd gepensioneerde managers. Van deze managers gaf 41 procent aan dat stoppen met werken goed was geweest voor hun gezondheid. Tegelijkertijd gaf 31 procent aan dat het vervroegd stoppen met werken niet goed was geweest voor hun gezondheid. (Van Solinge en Dijkhuizen, 2004)

- vijf tot acht jaar na het vervroegd pensioen

Met 31 van de eerder genoemde 966 respondenten van het LASA-onderzoek, die minstens vijf jaar vervroegd met pensioen waren, heb ik in 2002 een open interview gehouden. Ik heb ze uitgebreid ondervraagd over hun wekelijkse bezigheden, over het patroon daarin, over tijdsinvestering in verschillende soorten activiteiten en over de motivatie erachter. Daarbij was ik met name benieuwd wat die activiteiten hen opleverden, in hoeverre ze die als zinvol, waardevol en belangrijk ervoeren. Bij de analyse heb ik gegevens van het LASA-onderzoek betrokken. Achteraf bleken zeven van deze 31 respondenten op een stabiel hoog niveau van depressieve symptomen te zitten. Met name de mate van controle over het eigen leven bleek hierop van grote invloed. Van de zeven respondenten met relatief sterke depressieve verschijnselen hadden vijf respondenten het gevoel weinig of geen controle te hebben over hun leven. Het beeld dat deze respondenten oproepen is er een van weinig initiatief en gebrek aan doelgerichtheid. Ze zijn er blijkbaar niet in geslaagd een nieuwe invulling aan hun leven te geven. Enkele citaten spreken hierover boekdelen:

Een grossier vertelt:

“In het begin heb ik het heel erg gevonden, ik heb het eerste halfjaar zo in een dip gezeten dat ik ‘s morgens lang bleef liggen. Ik had helemaal geen fut en dan ging ik op de bank liggen piekeren. (...) Ik heb vroeger wel eens gedacht dat ik lekker zou gaan genieten. (...) Dat valt allemaal toch tegen, je doet het veel minder dan je eigenlijk van plan was!”

Een financieel administrateur zegt:

“Ik zit nogal eens thuis gewoon wat te lummelen... ‘s Morgens als ik opsta, lees ik eerst op mijn gemak de krant, doe een puzzeltje enzo. Ik ben bezig met iets wat niet echt nodig is. Het is je dag op een prettige manier doorbrengen.”

Op mijn vraag of hij nog leuke dingen ondernomen of meegemaakt had de laatste jaren, bleef het even stil. Toen zei hij: “Er schiet me niets te binnen. Ik probeer al maanden een boek te lezen, maar ik kom er niet doorheen...”

Een detailhandelaar vroeg ik naar speciale hoogtepunten of dieptepunten na het stoppen met werken. Hij zei:

“Ik was voortdurend bezig een invulling aan mijn leven en mijn dagelijks bestaan te geven. Daar heb ik het meest mee geworsteld en daar worstel ik nog vaak mee. Zo nu en dan ga ik zitten en dan heb ik nergens meer zin in.”

De conclusie van de rapportage van een langlopend onderzoek naar verschillen in mortaliteit tussen 55-jarige vervroegd gepensioneerden en mensen die tot 65-jarige leeftijd doorwerkten hoeft in zekere zin niet te verbazen. Bij cohorten gevolgd vanaf 1973 werd vastgesteld dat de overlevingskans voor de vervroegd gepensioneerden lager is dan voor degenen die tot de 65 jaar werkten, zelfs met een maximale controle voor aanwezige gezondheids aandoeningen (Shan, Wendt, Donnelly, de Jong and Ahmed, 2005).

- toekomst oriëntaties in de late midden jaren

In 1996 werd in Duitsland een grootschalig bevolkings onderzoek verricht onder ruim 4000 inwoners van 40 tot 85 jaar (German Ageing Survey of the life conditions and conceptions of people in the second half of life). Uiteindelijk werden de gegevens van bijna 3000 mensen geanalyseerd. Hier wil ik verwijzen naar de resultaten welke werden verkregen middels een zin-aanvulling test (SELE). In het begin van het interview werd aan alle deelnemers een lijst van 28 beginnende zinnen aangeboden waarbij de respondenten werd gevraagd al deze beginnende

zinnen aan te vullen op grond van hun spontane reacties. Onder deze 28 beginnende zinnende waren er 6 die uitdrukkelijk toekomst gericht waren: "In de komende jaren; Ik heb me voorgenomen; Later, als ik ouder ben; Ik vrees dat; Ik ben van plan; Ik ben bang dat". De reacties op deze zes toekomst gerichte items zijn in het proefschrift van Timmer (2000, 2003) uitgebreid geanalyseerd. Zij begon met de reacties op de toekomst items in drie categorieën in te delen, namelijk, als eerste, uitspraken die nog een belofte inhouden, waar men denkt in de toekomst nog winst te behalen en waar naar men nog naar uit ziet – anticipatie van winst -; als tweede uitspraken die er op duiden dat men graag de status quo zou willen handhaven en als derde uitspraken die er op wijzen dat men in de toekomst de confrontatie met verlies voorziet. Het thema "anticipatie van winst" aan bij Dixon's (1999) idee van "expected and hoped for gains as goals people themselves perceive as improvement and enrichment".

Gezien de leeftijd samenstelling van de onderzoeksgroep werd aansluiting gezocht bij de levensloop theorieën van de tweede levenshelft, o.a. die van Erikson. Voor de middelbare leeftijd ziet Erikson een taak in het ontwikkelen van generativiteit, d.w.z. naast de behartiging van eigen levenstaken moet een mens in deze fase met name beschikbaar zijn voor en ten dienste zijn van anderen en voor externe doeleinden.

Aansluitend bij de latere suggesties van Erikson (Erikson, Erikson and Kivnick, 1986) zou men kunnen verwachten dat mensen in de derde leeftijd net zo lang doorgaan met generativiteit na te streven totdat de lichamelijke flexibiliteit en geestelijk vitaliteit te zeer zijn aangetast door de ouderdom. Timmer ging dus in de reacties van de respondenten op zoek naar voorbeelden van generativiteit. Haar vraag was geven de reacties van de respondenten aan dat men - na afsluiting van de beroepsactiviteiten en van de opvoeding van de kinderen - nog uitziet naar nieuwe initiatieven op het vlak van generativiteit, b.v. in vrijwilligers werk, in tweede carrière's, in mantelzorg of in educatieve of politieke activiteiten.

Van de ruim 6500 items welke op een of andere manier aangaven dat de respondenten naar iets uitzagen dat een belofte inhield voor de komende jaren waren er slechts 165 welke expliciet verwezen naar bezigheden op een of andere manier ten gunste van de samenleving, zoals het ondersteunen van verenigingen of clubs, het vrijwilligerswerk doen voor de buurt of andere groepen zoals kerkgenootschappen en belangenverenigingen. Dit betekent dat het vermoeden van de onderzoeker, geformuleerd onder verwijzing naar Erikson, niet bevestigd werd. Dat dit soort toekomst perspectieven iets meer voorkomen bij de leeftijdsgroepen van 55-75 dan bij de jongeren of ouderen sluit goed aan bij de mogelijkheden in de derde levensfase, maar blijft niettemin uiterst laag (vgl. rapport SCP, 2004).

- geschreven media

Hebben onderzoekers naast het positieve ook de schamele kant van vervroegd stoppen met werken naar boven gehaald, opvallend is dat ook de geschreven media de laatste jaren minder enthousiast zijn over de vut. Het NRC-magazine zette in april 2004 de toon met een hoofdartikel, getiteld: 'De lange levensavond'. Naar aanleiding van het relaas van een groot aantal vutters schrijven de auteurs in hun voorwoord:

"Straks is één op de drie Nederlanders met pensioen. Volgens sommigen is het prepensioen een enorme vergissing geweest. De gepensioneerden zitten gezond en wel thuis. Ze verzinnen van alles, maar voelen zich nutteloos. En stoppen met werken is niet alleen onbevredigend, het is vooral onbetaalbaar." (NRC-Magazine, april 2004: p. 13)

In juli 2004 schrijft HP/De Tijd onder de titel 'Gouden Jaren' het volgende:

"Eindelijk met pensioen, en dan? De moerassen van verveling. Daar is wat aan te doen." (HP/De Tijd, 2 juli 2004: p. 84)

De weekendbijlage van het Financieel Dagblad schrijft in mei 2005 onder de titel 'Bijtekenen':

"Doorwerken, ook na je vijfenzestigste, moet eerder regel dan uitzondering worden.

Nederlanders voelen er niets voor, bleek onlangs. Maar is die tegenzin terecht?" (FD, 21 mei

2005: p. 16)

Het voorgaande laat zien dat de invulling van de derde leeftijd minder glorieus is gebleken dan publiekelijk vaak gesuggereerd is. Gaat het hier om de "mislukking" van een maatschappelijk vrijwel onzichtbare generatie? Hoe komt het dat de beloofde gouden bergen niet tot de hemel reiken? Hiervoor zijn diverse redenen te bedenken. Ik noem er korthedshalve enkele.

Ten eerste, heeft de minder rooskleurige uitkomst van het vervroegde uitredingsbeleid natuurlijk te maken met het feit dat naarmate werknemers ouder worden er meer zijn die om gezondheidsredenen moeten afhaken en met het feit dat er nog steeds een aanzienlijk aantal mensen zijn die structureel weinig middelen reserveren voor hun post-arbeidsjaren en dus zowel in de vervroegde pensionering periode als daarna over beperkte middelen beschikken om hun leven in te richten.

Ten tweede, de vervroegd gepensioneerden kwamen in een soort paradoxale situatie terecht. Mensen in de VUT spraken niet over "met pensioen zijn" maar over "niet meer werken". Niet werken, niet met pensioen, wat dan wel?

Een derde punt dat we niet uit het oog mogen verliezen is dat het de werknemers die in aanmerking kwamen om vervroegd te stoppen met werken min of meer overkwam, mentaal waren ze er vaak weinig op voorbereid. Toen het vervroegd stoppen met werken massaal werd ingevoerd werd dit op een voor de hand liggende manier gecombineerd met een verscherpte bewustwording van het feit dat de levensverwachting van mensen was toegenomen en zo ontstond er plotseling een beeld van een periode van 10-20 jaar dat mensen zelf konden opvullen. Op zich een aantrekkelijk perspectief om enthousiast over te worden.

Bij dit alles werd te gemakkelijk uit het oog verloren - en dat is misschien nog wel de belangrijkste reden van de minder positieve ervaringen met het vervroegd uittreden - dat bij het vervroegd stoppen met werken een identiteitscrisis om de hoek ligt. Niet meer werken betekent immers afstand doen van een belangrijke basis van je identiteit, oftewel van één van de dragers van het zelfbeeld dat zich in de loop der jaren heeft gevormd. Dit zou niet zo'n probleem zijn als iets vergelijkbaars daarvoor in de plaats komt.

Gezien de genoemde sociaal-culturele veranderingen onder ouderen, komt er wel iets voor in de plaats, maar de grote vraag is of dat iets voldoende is. De recente studie van Weiss en Bass naar de betekenis van de derde leeftijd leidt hen uiteindelijk ook tot die vraag:

"Het is onze indruk dat veel mensen in de derde leeftijd hun leven aangenaam vinden en daarmee tevreden zijn maar zich niet meer echt betrokken voelen bij de samenleving. Zij klussen aan hun woning en zorgen voor hun kleinkinderen (of als hun kleinkinderen ver weg wonen, dan bezoeken ze hen en vragen hen op bezoek). Steeds ligt de mogelijkheid van een crisis-situatie om de hoek, soms een ziekte of een kwetsuur, vaker een ziekte in de familie of een echtscheiding van een van de kinderen. Dan gaan ze geheel op in het geven van hulp, wel vaak bozig omdat ze zich er niet aan kunnen onttrekken terwijl ze tegelijkertijd dankbaar zijn dat ze kunnen helpen. Als er geen sprake is van een crisis, dan laten velen de tijd verstrijken, uitkijkend naar een plezierige middag, een interessante avond, en dat is het dan. ...

Gemakkelijk laat men Gods water over Gods akker lopen, laat komen wat komt en begint niet aan het ander voor het een klaar is, een soort routine ontwikkelend waarbij men zich prettig voelt maar die alles behalve echt gekozen is." (Weiss and Bass, 2005: p.5)

Vooraf dit laatste herinnert mij aan de somber stemmende uitspraken van mijn eigen respondenten: "Ik ben een spijtoptant.", "Ik rommel maar wat aan.", "Ik help op woensdagochtend met het in elkaar zetten van het kerkenblad, dan kom ik er tenminste nog eens uit."

Tweede adolescentie?

Eerder heb ik u bericht over de lyrische wijze waarop Laslett schrijft over het ontstaan van de

derde leeftijd en over de ideeën die hij had voor de invulling daarvan. Laslett was een sociaal historicus die zijn hele leven besteed had aan de demografische ontwikkelingen sinds de Middeleeuwen, de veranderingen in levenslopen en familieverhoudingen van 1500 tot 1970. Hij was dus geen psycholoog en was ongetwijfeld geheel onbekend met het boek *Senescence* van de ontwikkelingspsycholoog Stanley Hall. Hall leefde van 1844 tot 1924. Het meest bekende boek van Hall is een van de eerste studies over de adolescentie en werd gepubliceerd in 1905. Ik zal daar niet nader op ingaan. Maar hij was ook een van de eerste psychologen die zich diepgaand en in multidisciplinaire zin in de ouderdom verdiepte. Op 76 jarige leeftijd verschijnt zijn studie "*Senescence*" (1920). Zou Laslett kennis genomen hebben van deze studie van Hall dan zou hij hem uitgebreid geciteerd hebben en zich wellicht zich nog enthousiaster getoond hebben over het ontstaan van de derde leeftijd. Hall schrijft: "We live longer and also begin to retire earlier, so that senescence is lengthening at both ends. Hence, again, the need of midwives to bring us into the new world of higher sanity now possible to ever more of us.... Life is so complicated that the years of apprenticeship are ever longer and harder, so that we are exhausted before we become master workmen in our craft and the rapid age turnover this involves robs us of too many of the choicest fruits of experience.

Our retirement, even if gradual and not dated, calls attention to our age, and to our little world we grow old a decade the day it learns that we have stepped aside while to ourselves we may and ought to feel that we grow young that day by yet more. The springtide of a new stage of life stirs our pulses and we feel something of the care-free happiness of another childhood. Our intimates often remark signs of a new vitality, physical and mental. If we are normal and not too spent, we feel new hopes, ambitions, make plans to surpass our old selves and to at last be, do, say, enjoy something really worth while" (Hall 1920; p. 380-381).

Het is verbazingwekkend hoe actueel deze tekst klinkt.

- een levensloop psychologisch perspectief

Erikson was de eerste ontwikkelingspsycholoog van na de Tweede Wereldoorlog die serieus werk maakte van de levenslooppsychologie. Hij verdeelde het menselijk leven in acht perioden, elk daarvan gekenmerkt door een taakstelling in een spanningsveld tussen twee uitersten. In de derde leeftijd bevinden mensen zich in het spanningsveld tussen 'generativiteit en stagnatie'.

Het basiskenmerk van deze generativiteit is volgens Erikson dat groei en ontwikkeling in deze periode zich vooral manifesteren in een toenemende sociale productiviteit en creativiteit, en in een dienstbare opstelling tegenover de naaste omgeving en de samenleving.

Binnen de hedendaagse ontwikkelingspsychologie ontstaat langzamerhand ook meer specifieke aandacht voor hetgeen wij hebben aangeduid met de derde leeftijd. Lachman (2004) stelt zich in het laatste nummer van het "*Annual Review of Psychology*" expliciet de vraag of "late midlife" als een aparte periode gerechtvaardigd is en wijst er op dat gezondheid, ervaringen en rollen van mensen van 50-60 jarige sterk verschillen van jongeren in de middelbare leeftijd. In een recent handboek van ontwikkelingspsychologen en psychogerontologen worden de late midden-jaren expliciet als een aparte fase onderkend (Willis and Martin, 2005). Dörner e.a. schrijven in hun hoofdstuk van hetzelfde handboek: "It is early midlife that follows the notion of agency and social impact, and it is late midlife that brings in some of the turning inward that Jung has suggested. . . . Further, our review of empirical evidence on generativity showed that the relative weight of the agentic, as compared with the communal, facet of generativity seems to shift between early and late midlife". (Dörner, 2005: p. 307). Dittmann-Kohli (2005) sluit in hetzelfde handboek meer aan bij de idee van de derde leeftijd en geeft meer een maatschappelijke reden om een onderscheid te maken tussen de vroege en de late middenjaren "because the life structure and the functional characteristics of these periods are separated by a slow or sudden transition from work to retirement" (p. 324).

- recente ontwikkelingspsychologische inzichten

Naast de expliciete bemoeienis van ontwikkelingspsychologen en psychogerontologen die zich inlaten met een fasering van de tweede levenshelft is het opvallend dat in de laatste decennia in brede kring een reflectie is ontstaan op zin en betekenis van de vroege ouderdom, de dageraad van de ouderdom, van der de derde leeftijd. Een prachtig voorbeeld daarvan vormt de recente publicatie van Sott and Bass (2004). In dit boekje plaatst de Amerikaanse filosoof Moody zijn zoektocht naar de betekenis van de tweede levenshelft deels in de geschiedenis van de gerontologie. Hij stelt dat tegen het eind van de tachtiger jaren het verzet binnen de gerontologie tegen de nadruk op de negatieve kant van het ouder worden aan de winnende hand geraakte en wijst dan o.a. op Betty Friedan's *Fountain of age* (1993), Lydia Bronte's *Longevity Factor* (1993) and Gail Sheehy's *New Passages* (1995). De levensloop wordt maakbaar en het ouder worden krijgt daar een tik van mee. Het denken over het zelf inrichten van de levensloop komt op gang (Dytchwald en Flower's *Age Wave* (1989). Een aantal andere studies verkennen het ouder worden als een spiritual journey, waaronder Deepak Chopra's (1993) *Ageless Body, Timeless Mind*, Zalman Schachter's (1995) *From Age-ing to Sage-ing*, *Spiritual Passages from Drew Leder* (1997) and *The Five Stages of the Soul* van Harry Moody (1997). De laatste twee sluiten nauw aan bij eerdere psychologen Carl Jung en Bernice Neugarten die met het ouder worden een toenemende innerlijkheid verbinden en een groeiende neiging tot contemplatie (Neugarten, 1976)

Het uitzonderlijke werk van de Amerikaanse psychiater Chinen (1996) past ook in deze lijn. Chinen analyseerde de betekenis van de rijpere leeftijd in sprookjes met oudere figuren in de hoofdrol. Hij concludeert dat de mens in de derde leeftijd op zoek is naar een vernieuwde identiteit. Dat hij behoefte heeft aan reflectie, een hernieuwd gevoel van onafhankelijkheid nastreeft en daarbij het nemen van risico's niet schuwt. Bij dit alles zou hij één oog gericht houden op het belang voor de samenleving.

Diverse auteurs wijzen al met al op een vrij fundamentele heroriëntatie rond de late midlife-periode, een fase die aldus verwant lijkt aan die andere zoektocht: de adolescentie. Cornelis (1997) stelt dan ook in zijn cultuur filosofische analyse van de moderne samenleving: "Op latere leeftijd kan zich weer een crisis voordoen wanneer de logische stap moet worden gezet naar een communicatief systeem, omdat wegens werkeloosheid, naderende pensionering, uit huis gaan van de kinderen, echtscheiding of anderszins de nesteling in het sociaal regelsysteem problematisch is geworden" (Cornelis, 1997: p 595). Hij vergelijkt deze crisis uitdrukkelijk met die van de eerste adolescentie, die pas enkele eeuwen geleden ontstond bij de opkomst van het straffe sociale regelsysteem (vgl. Schuller, 1987).

Blijkbaar sluiten de maatschappelijke ontwikkelingen van het vervroegd pensioen en verlenging van het leven op een natuurlijke manier aan bij de ontwikkelingspsychologische opvatting over de late middenjaren.

Nieuwe 'carrière'

Evenmin als Laslett ben ik geneigd om de invulling van de tweede adolescentie uitsluitend te zoeken in een recreatieve en consumptieve rol. Ik volsta hier met het trekken van enkele lijnen. Voor een beter evenwicht tussen de persoonlijke en de sociale identiteit in de late middenjaren is naar mijn mening een balans tussen recreatie en productie wenselijk.

Vanaf de vijftigjarige leeftijd valt te denken aan afsluiting van de eerste carrière en het begin van een tweede carrière. Deze is idealiter meer toegespitst op opgedane expertise en moet het afglijden naar een of andere vorm van vervroegde pensionering voorkomen. Deze tweede carrière kan flexibeler zijn, al dan niet parttime ingevuld. Vijftigplussers kunnen als zelfstandige of in dienstverband werken, met gevarieerde beloningssystemen. De sociale zekerheid zou aan kunnen sluiten bij de reeds op gang gekomen wettelijke veranderingen in de levensloopregeling en het prepensioen (Vroom en Guillemard, 2004).

Voor een verdere flexibilisering van de levenfase tussen de 50 en 75 jaar formuleer ik

kortheidshalve enkele voorlopige uitgangspunten:

De leeftijdsgroep met de derde leeftijd onderscheidt zich van ouderdomsfase (vierde leeftijd). Elke associatie met aftakeling moet hier vermeden worden. Het woord 'oud' reserveren we voor de echte ouderdom, de vierde levensfase.

Het ouderenbeleid dat sinds de jaren zestig voor 55-plussers is ontwikkeld, is achterhaald en geldt in de toekomst alleen voor diegenen die nu de vierde leeftijd hebben.

De garantie van een minimuminkomen op basis van AOW geldt voor diegenen die tot de tien of vijftien procent oudsten van de bevolking horen. Het is immers niet te verantwoorden dat ouderen gemiddeld langer dan vijftien of twintig jaar op inkomensbijdragen van jongere generaties teren.

In principe zijn gezonde mensen van hoge leeftijd potentiële deelnemers aan de arbeidsmarkt. Het gaat niet aan de groeiende derdeleeftijdsgroep tot reserveleger van de arbeidsmarkt te laten verworden of om haar per definitie geen rol in het arbeidsproces te gunnen.

De sociale zekerheidssystemen van de arbeidsmarkt zijn van kracht voor alle werkenden tot de leeftijd, waarop zij in aanmerking komen voor een AOW-uitkering.

Een van de uitgangspunten voor de verdeling van arbeidsrollen over de tweede en de derde leeftijd is om de sterke kanten van elk van de groepen maximaal tot hun recht te laten komen. Het verdient aanbeveling om in de loopbaan van vijftigplussers een verschuiving naar het brede terrein van dienst- en zorgverlening te promoten. Verdiensten moeten na de 55-jarige leeftijd ook in de vorm van rechten op zorg uitbetaald kunnen worden.

Het zal u niet zijn ontgaan dat deze uitgangspunten een aantal bestaande wettelijke regelingen rond de 65-jarige leeftijd behoorlijk opschudden. Hiermee wil ik ruimte scheppen voor een vrijere vormgeving van de arbeidsmarkt voor mensen in de derde leeftijd. Dit betekent niet dat iedereen zonder meer verplicht langer zou moeten werken. Het biedt mensen wel meer vrijheid de laatste fase van hun werkend leven naar eigen inzicht in te richten en het creëert ruimte voor maatschappelijke experimenten. Deze benadering biedt een opening om op een andere manier te denken over de derde leeftijd en aan te sluiten bij de specifieke kwaliteiten ervan. Enkele experimenten op dit terrein lijken nuttig om de praktische uitwerking in te vullen. Het volgende vormt één van de mogelijke experimenten.

Een mogelijke toepassing: ouderenzorg

Onder de titel 'De derde leeftijd in de institutionele ouderenzorg' is momenteel een experiment in ontwikkeling met de personeelsbezetting van een verzorgings- en verpleeghuis. Voorstel is om het tehuis vanaf 's morgens half elf vrijwel uitsluitend door vijftig- tot zeventigplus werknemers te laten 'runnen'. Mocht het experiment succesvol blijken, dan zou dit een aantrekkelijke maatschappelijke vernieuwing betekenen en een bijdrage aan de oplossing van verschillende actuele vraagstukken:

- Oudere werknemers

Voor oudere werknemers biedt het experiment aantrekkelijke mogelijkheden om in een nieuwe sector aan de slag te gaan. Het resultaat is een zorgmarkt, waarin de oudere werknemersrol flexibel is ingevuld:

- Zij biedt een alternatief voor 'gedwongen' langer werken in de huidige (wellicht te zware) functie.
- Zij biedt een optie voor een tweede carrière, al dan niet na formele pensionering.
- Er zijn aantrekkelijke parttime-mogelijkheden en diverse bijverdienopties.
- Wellicht kan er een regeling komen die het mogelijk maakt zorgrechten op te bouwen voor de eigen ouderdom.

- Personeelstekort tehuizen

Het mes zou heel goed aan twee kanten kunnen snijden, want tehuizen kunnen zo hun personeelstekort tegengaan. De nieuwe werknemers:

- staan qua leeftijd en ontwikkeling veel dichterbij de bewoners.
- ze zijn niet meer bezig met hun carrière; voldoening in het werk is belangrijker.
- ze kunnen op grond van levenservaring en persoonlijke motivatie makkelijker een aantrekkelijk leefklimaat creëren, omdat ze dichterbij de belevingswereld van de bewoners staan.
- ze zijn bereid en in staat om aansprekende activiteiten met bewoners te ondernemen (muziek, zingen, lezen enz.), wellicht hebben ze ook meer aandacht voor de gezamenlijke maaltijden.
- ze zijn voor vakanties niet gebonden aan schoolvrije periodes.

- De bewoners

Stel dat een aantal van bovengenoemde voordelen gerealiseerd wordt door aanboring van een groeiende “derde leeftijd” arbeidsmarkt, dan zou dit voor de bewoners ongetwijfeld ook voordelen kunnen opleveren, Te denken valt aan:

- een aantrekkelijker leefklimaat;
- een andere verhouding tussen personeel en bewoners;
- personeel dat gemakkelijker denkt vanuit de zorgvrager.

Zoals u ziet, een van de mogelijke invullingen van de tweede adolescentie met een duidelijke maatschappelijke betekenis. Mocht u zich aangesproken voelen, dan komen we elkaar de komende jaren misschien nog tegen.

Mijnheer de Rector, geachte aanwezigen

Toen ik op 1 februari 1987 als UHD bij de afdeling Sociologie begon aan mijn taak om de het sociaal gerontologisch onderwijs en onderzoek, dat toen nog in de kinderschoenen stond, tot bloei te brengen wist ik niet wat mij te wachten stond. Er is in de jaren daarna veel van de grond gekomen, veroudering is een VU-thema geworden. Het stemt mij dankbaar dat ik daaraan met al mijn energie en met heel veel werk plezier een bijdrage heb mogen leveren.

Ik dank in het bijzonder het bestuur van de Vereniging, het College van Bestuur en het Faculteitsbestuur voor de positieve opstelling ten opzichte van mijn werk en voor de ruimte en stimulans die ik mocht ervaren om de gerontologie aan de VU te profileren. Uw waardering en betrokkenheid was op de juiste momenten voelbaar. Ook mijn facultaire collega's dank ik voor hun collegialiteit.

Het is gebruikelijk dat de kerngroep van je vakgenoten deel uitmaken van je eigen afdeling. Ik trad in het voetspoor van oud-collega van de Berg, die de opleiding sociale gerontologie van de grond tilde en van collega Jenny Gierveld die de aftrap voor het onderzoek had gegeven. Zowel de medewerkers en oud-medewerkers van de afdeling Sociologie en Sociale Gerontologie als die van de latere afdeling Sociaal Culturele Wetenschappen dank ik voor hun inzet, waardering en steun. Het was een genoegen om te zien hoe velen van hen eveneens gegrepen werden door vraagstukken van de veroudering.

Gerontologisch onderzoek is vaak ook een kwestie van interdisciplinaire samenwerking. Twee grote programma's waren op dat punt veel betekenend. In 1989 ontwikkelden Jenny Gierveld en Pearl Dykstra van het NIDI en Theo van Tilburg en ondergetekende het zesjarige NESTOR programma "Living Arrangements en Social Networks of Older Adults". Nog steeds is het een genoegen om aan deze samenwerking terug te denken, een samenwerking die in feite nooit is opgehouden en veel meer werd dan een professioneel project.

Bij het tweede programma gaan mijn gedachten even terug naar een zonnige middag in juni 1990. Peter Pennekamp, directeur Ouderenbeleid van het Ministerie van WVS nodigde mij uit voor een gesprek. Het ministerie nam het initiatief tot een longitudinale verouderings studie en bood de VU een 10-jarig contract aan om dit programma uit te voeren. De studie loopt nog steeds met medefinanciering van het ministerie, waarvoor onze grote erkentelijkheid. De binnen-universitaire interdisciplinaire samenwerking kreeg vanaf die tijd een enorme stimulans. Mede gedragen door collega Willem van Tilburg van de afdeling psychiatrie, die als tweede eindverantwoordelijke voor dit programma een onmisbare schakel was voor het bereiken van de echte interdisciplinariteit werd deze studie een brede universitaire onderneming. Beste Willem, jouw bijdrage kan moeilijk over gewaardeerd worden. Onmiddellijk moet ik daaraan worden toegevoegd dat deze onderneming nooit geslaagd zou zijn als niet Dorly Deeg en Jan Smit de dagelijkse leiding op zich hadden genomen en die ook 7 dagen per week 24 uur waar maakten. Ik dank deze boegbeelden en krachtpatsers van het LASA programma bijzonder. Natuurlijk mag ik niet te kort doen aan alle andere onderzoekers van het NESTOR en LASA programma. Een groot aantal zijn met behulp van de onderzoeksgegevens van deze programma's gepromoveerd, velen hebben daarna, hier of elders, carrière gemaakt, velen zijn nu nog betrokken. Zonder jullie continue betrokkenheid waren we nooit zover gekomen.

Mijn opvolger Theo van Tilburg, kwam in 1992 van de afdeling Methoden en Technieken naar de afdeling Sociologie en Sociale Gerontologie. Niet alleen zijn deskundigheid op het terrein van Methoden en Technieken was een zeer welkome aanvulling van mijn expertise, maar zijn inzet en gedrevenheid voor het empirische onderzoek heeft een onmisbare bijdrage geleverd aan de kwaliteit en de kwantiteit van onze onderzoeksprestaties. Ik waardeer het zeer dat hij zich de afgelopen jaren zo committeerde aan het verouderings onderzoek, zijn deskundige inbreng bij promotie projecten was vaak onmisbaar.

Uiteraard houd ik mooie herinneringen aan deze promotieprojecten. Regelmatige promoties zijn

de kroon op een onderzoeksprogramma, promovendi vertegenwoordigen het jeugdige elan in een onderzoeksgroep. Ik ben alle promovendi zeer dankbaar dat ze met ons waren.

Naast de ambitie om op het terrein van de veroudering een kwalitatief hoogstaand en productief onderzoek programma te ontwikkelen, was het uitdragen van gerontologisch kennis mijn voortdurende zorg , niet alleen via de verkorte opleiding Sociale Gerontologie maar ook via toepassingsgerichte activiteiten. Ik denk hierbij met veel plezier terug aan de vele studenten Sociale Gerontologie die de afgelopen jaren gepasseerd zijn en waarvan er velen hier in de zaal zijn. De Europese Master in de Gerontologie die ik samen met Rene van Rijsselt opstartte, sluit nauw bij deze ambitie aan. Ook al was de start moeizaam, de hoop op een positief vervolg blijft met instemming van de Faculteit voorlopig open. Wat betreft de toepassingsgerichte activiteiten ben ik ook de gewezen medewerkers van de Stichting voor Toegepaste Gerontologie en de gewezen en huidige medewerkers van het Centrum voor Verouderingsonderzoek-VU dank verschuldigd voor hun maatschappelijk gericht onderzoek en onderwijs. De universitaire middelen schieten meestal tekort om dit soort activiteiten te ontplooiën. Vandaar waardeer ik in het bijzonder de financiële bijdragen van de Stichting Codde en van Beresteyn en van het ICDH om dit mogelijk te maken.

De maatschappelijk betrokkenheid werd ook versterkt door de instelling van een bijzonder leerstoel Toegepaste Gerontologie. De Stichting Sluyterman van Loo die het initiatief daartoe nam in 1992, verdient grote waardering voor hun langdurige ondersteuning. De gewezen bijzonder hoogleraar Piet Houben en zijn opvolgster Nan Stevens vormen een belangrijke aanvulling op de expertise van de onderzoeksgroep .

Ik noemde slechts die mensen waarmee ik de afgelopen jaren intensief heb gewerkt. Ook alle anderen, waarmee ik samenwerkte en die hier in grote getale aanwezig zijn, wil ik graag danken voor hun welwillendheid, collegialiteit en inzet om het kennisgebied van de veroudering in samenwerking met mij te dienen.

Het meest van allen dank ik Kitty, Lonneke en Puck; jullie verdienen niet alleen mijn grootste dankbaarheid voor de steun en de ruimte die jullie mij lieten voor mijn werkterrein, maar ook een ruimhartige compensatie in de komende jaren.

Ik heb het gezegd.

Literatuur

Becker, H.A., (1993). Generaties en hun kansen. Amsterdam: Meulenhof

Brady, J. (1996). The Future of Marketing: Old Age or Second Adolescence. *Journal of Marketing Practice*, 2,4: 7-8.

Bronte, L. (1993). *The longevity factor: The new reality of long careers and how it can lead to richer lives*. New York: Harper Collins

Brouwer, J., Sogelée, G., en Till, R.J. van, (2005). *Grijzer worden met kleur; Scenario's in inkomensvoorziening, zorg en wonen voor ouderen*. Delft: ABF Research

Bytheway, B. (2005). Age-identities and the celebration of birthdays. *Ageing and Society*, 25,4: 463-478

Chinen, A.B. (1996). *Nog lang en gelukkig, sprookjes en de tweede levenshelft*. Houten: Bohn stafleu Van Loghum

Chopra, D. (1993). *Ageless body, timeless mind: The quantum alternative to growing old*. New York: Harmony Books

Cornelis (1997). *Logica van het gevoel; filosofie van de stabiliteitslagen in de cultuur als nesteling der emoties (zevende druk)*. Amsterdam: Stichting Essence

Deeg, D.J.H. (2005). The development of Physical and Mental Health from Late Midlife to Early Old Age. Pp. 209-242 in Weiss, R.S. and Bass, A.A. Eds (2002). *Challenges of the third age, meaning and purpose in later life*. New York: Oxford University Press

Dittmann-Kohli, F., (2005). Middle Age and Identity in a Cultural and Lifespan Perspective. Pp. 319-354 in Willis, S.L., and Martin, M., (2005). *Middle Adulthood, a Lifespan Perspective*. London: Sage Publications

Dörner, J., Mickler, C., and Staudinger, U.M. (2005). Self-Development at Midlife, Lifespan Perspectives on Adjustment and Growth. Pp. 277-317 in Willis S.L., and Martin, M., (2005). *Middle Adulthood, a Lifespan Perspective*. London: Sage Publications

Dytchwald, K. and Flower, J. (1989). *Age wave: The challenges and opportunities of an aging America*. Los Angeles: Tacher

Erikson, E.H., Erikson, J.M., and Kivnick, H.Q., (1986). *Vital involvement in old age*. New York: Norton and company

Erikson, E.H., (1982). *The life Cycle Completed*. New York: Norton and Company

Gilleard, Chr. and Higgs, P. (2000). *Cultures of Ageing, Self, Citizen and the Body*. London, Prentice Hall.

Gilleard, Chr. and Higgs, P. (2005). *Contexts of Ageing, Class, Cohort and Communities*. Cambridge, Polity Press.

- Friedan, B. (1993). *The fountain of age*. New York: Simon & Schuster
- Graebner, W.A. (1980). *History of Retirement: the Meaning and Function of an American Institution 1885-1978*. New Haven: Yale University Press
- Hall, G.S. (1972/1922). *Senescence, the Last Half of Life*. New York, D. Appleton and Company
- Hannah, L. (1986). *Inventing Retirement: the Development of Occupational Pensions in Britain*. Cambridge: Cambridge University Press
- Hockey, J. and James, A., 2003. *Social Identities across the Life Course*. Hampshire: Palgrave Macmillan
- Jung, C.G. (ed) (1933). *Modern Man in Search of Soul*. New York: Harcourt, Brace & World
- Kagitcibasi, C. (2002). Rites de Passage to Adulthood: Adolescence in the Western World. *Human Development*, 45: 136-140 (review)
- Lachman, M.E. (2004). Development in Midlife. *Annual Rev. Psychol.* 55:305-331
- Laslett, P. (1989). *A Fresh Map of Life: the emergence of the Third Age*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press (eerste druk 1989)
- Laslett, P. (1993). *The Third Age; a Fresh Map of Life*. Bunnik, Neth: LSOB/NIG
- Leder, D. (1997). *Spiritual Passages: Embracing life's sacred journey*. Los Angeles: Tarcher.
- Mandemaker, T. en Hagen, G.J. (in voorbereiding). *Woonvoorkeuren van Ouderen*. Utrecht: NIZW, Leusden: De Smart Agency Company
- Midwinter, E. (2005). How many people are there in the third age?. *Ageing & Society*, 25,1: 9-18
- Ministerie Volksgezondheid en Sport, (2005). *Ouderenbeleid in het perspectief van de vergrijzing*. Den Haag: Min.VWS
- Moody, H.R. (2002). The changing meaning of aging. Pp. 41-54 in Weiss, R.S. and Bass, A.A. Eds (2002). *Challenges of the third age, meaning and purpose in later life*. New York: Oxford University Press
- Moody, H.R. (1997). *The five stages of the soul: Charting the spiritual passages that shape our lives*. New York: Anchor Books
- Neugarten, B.L. (1976). Adaptation and life cycle. *Counseling Psychologist*, 6(1), 16-20
- Motivaction (2001). *Burgerschapstijlen en overheidscommunicatie*. Amsterdam: Motivaction
- Overbeek, R., en Schippers, A., (red) (2005). *Vergrijzing in Nederland, naar een toekomstgericht ouderenbeleid*
- Schachter, Z. (1995). *From Age-ing to sag-ing: a profound new vision of growing older*. New York: Warner Books

- Schalk, R. (2004). *De tijd staat niet stil*. Tilburg: Univ van Tilburg, (Inaugurale Rede)
- SCP (2004). *In het zicht van de toekomst; Sociaal cultureel Rapport*. Den Haag: SCP
- Shan, P.T., Wendt, J.K., Donnelly, R.P., Jong, G. de, Ahmed, F.S., (2005). Age at retirement and long term survival of an industrial population: prospective cohort study. *BMJ*, doi:10.1136/bmj.38586.4487.EO (published 21 October 2005)
- Sheehy, G. (1995). *New Passages: Mapping your life across time*. New York: Random House.
- Schuller, T. (1987). Second Adolescence? The Transition from Paid Employment. *Work, Employment & Society*, 1,3: 352-370.
- Solinge, H. en Dijkhuizen, P.S.A., (2004). Gezonder door pensioen? Demos, bulletin over bevolking en samenleving 20(2), 9-11.
- Timmer, E. (2000). *Antizipationen von Gewinn, Fortsetzung des Status Quo und Verlust. Eine Untersuchung über persönliche Zukunftsbezüge in der zweiten Lebenshälfte*. Nijmegen: University of Nijmegen (proefschrift)
- Timmer, E. (2003). Mastery Beliefs and productive Leisure Activities in the Third Age. In *Social Behavior and Personality*, 31(7), 643-656.
- Vroom, B. de, and Guillemard, A.M., (2002). From externalisation to integration of older workers: institutional changes at the end of the worklife. Pp. 183-208 in Andersen J.G., and Jensen, P.H. (Eds), *Changing Labour Markets, Welfare Policies and Citizenship*. Bristol: The Polity Press
- Weiss, R.S. and Bass, A.A. Eds (2002). *Challenges of the third age, meaning and purpose in later life*. New York: Oxford University Press
- Willis and Martin, (2005). *Middle Adulthood, a Lifespan Perspective*. London: Sage Publications
- Young, M. and Schuller, T. (1991). *Life after Work: the Arrival of the Ageless Society*. London: Harper Collins
- Ziekemeyer, M. (2005). Langer gezond werken: naar leeftijdbestendige functies. Pp. 71-78 in Wagemakers, A., Ubachs-Most, J., Christ, L., *Tijd van leven, tijd van zorgen, essays over leeftijd, levensloop, gezondheid en zorg*. Utrecht: Expertisecentrum Leeftijd.